

ספרות השאלות והתשובות ותרומתה לחקר ההלכה, התרבות וההיסטוריה היהודית מאת פרופ' שמואל גליק

כתיבתה של ספרות השו"ת החלה בתקופת הגאונים (המאה השמינית), והיא נמשכת והולכת גם בימים אלו. עד שנת תש"ס נדפסו למעלה מ-5,600 ספרים, שבהם למעלה מחצי מיליון שאלות ותשובות. אחד מכלי הדרישה והחקירה שהתורה שבעל פה התהוותה והתגבשה באמצעותו, הוא ה"שאלה והתשובה". "השאלה" בשיח הדתי-היהודי נחשבה מאז ומעולם לגיטימית. הספרות התלמודית והרבנית לענפיהן השונים מעידות כי חכמינו עודדו את הציבור לשאול, ויושבי בית המדרש (בעיקר) נענו לאתגר ומילאו אותן בקושיות, שאלות של הגות ומחשבה, שאלות הנובעות משינוי הזמנים ומצוק העיתים, ואף שאלות שהן בבחינת "יגדיל תורה ויאדיר". גדולתו של תלמיד חכם לא נמדדה רק בתשובותיו אלא, ואולי בעיקר, בשאלותיו. ולא בכדי מלאה ספרות השו"ת באימרה "שאלת חכם חצי תשובה". לשו"ת מקום נכבד בהתפתחות ההלכה ובהתחדשות המתמדת. משעה שתועדו השו"ת בכתב, הן חלק מהמארג שעליו מושטת הבניין ההלכתי, הלמדני והעיוני של לימוד התורה לדורותיו - המותר והאסור, ה"לכתחילה" וה"בדיעבד".

חשיבותה של ספרות השאלות והתשובות לחקר התרבות וההיסטוריה היהודית ותרומתה לחקר תחומים אחרים, הוכרה כבר במאה הי"ט. ראשוני החכמים והחוקרים שעסקו בעניינים אלו היו יום טוב ליפמאן צונץ, ר' שלמה יהודה רפפורט (שי"ר; במבואו לתשובות גאונים קדמונים, מהד' קאסל, ברלין תר"ח), (זכריה פרנקל ואחרים. סוגיות אלו נידונו, והן מוסיפות להיות נידונות, על ידי חוקרים בני זמננו, בכתבי העת מדעיים ותורניים, ובמבואות למהדורות חדשות של ספרי שו"ת. כיום כבר לא ניתן להעלות על הדעת לערוך מחקר על החברה היהודית, אורחותיה ותרבותה בתפוצות הגולה ובארץ ישראל, ללא עיון בספרות השאלות והתשובות. המעיין בספרי השו"ת ימצא בהם טביעות אצבעות של מרבית המחלוקות, הפולמוסים והפרשיות ההיסטוריות, ולעיתים לא נשתמרו הדיו מפרשיות אלו אלא בספרי השו"ת בלבד.

המחקר הביבליוגרפי בספרות השאלות והתשובות מאיר נושאים נוספים שלא נידונו בעבר כמו הקשר בין התפתחות מוסד הסמיכה להתפתחות ספרות השו"ת, כתיבת תשובות כמקצוע בתוכנית הלימודים בשיבות הספרדיות, שימוש בתשובות שלא על דעת מחבריהן, ונושאים ידועים ונחקרים, כמו צנזורה, תשובות מזויפות, ביקורת ופולמוס, ותשובות שד"רים. תופעה תמוהה שיש לתת עליה את הדעת היא שמראשית הדפוס, במאות הט"ו-ה"ז, נדפס מספר זעום של ספרי תשובות לעומת שפע ספרי פסיקה ומנהגים שנדפסו. התמיהה מתחדדת נוכח העובדה שגם ספרי השו"ת המעטים שנדפסו, היו ברובם הגדול רק מאת מחברים שהלכו לעולמם, וכמעט שלא נמצא משיב שהעז להדפיס את ספרו בחייו, וכדומה. למרות שפע המחקרים המפתחים, מאגרי המידע והכלים הטכנולוגיים המאפשרים איתור מקורות ונגישות קלה יותר לסוגיות העולות בספרות השו"ת, עלינו להודות כי גם היום חסרים אנו את הכלים לעיבוד שיטתי כרונולוגי של ספרות זו, שיאפשר לנו לקבל תמונה תקופתית כוללת על ההיבטים ההלכתיים, ההיסטוריים והאחרים העולים ממנה.

חוקרים העוסקים בחקר ספרות השאלות והתשובות ובהיבטיה הרבגוניים, נוטים להגדיר ספרות זו כסוגה נפרדת, שאינה חלק מספרות למדנית תלמודית תאורטית) האהובה על מלומדים ותלמידי חכמים), אלא כולה הלכה פסוקה, המיושמת במצבים מציאותיים. איננו באים לערער על תפיסת ספרות השו"ת כסוגה, אלא על דחיקתה לתחום צר של חיי המעשה. אנו סבורים שהכללה זו פסקנית ואינה מדויקת ❖ היא מבוססת על הכרת ספרות השו"ת הקלסית, שאכן, עיסוקה הוא בעיקר בפסיקת הלכה למעשה, אלא שספרות התשובות בכללותה רחבה מאוד. היא עוסקת לא רק בתשובות המכוונות לפתור את בעיותיהם של הפרט, הקהילה והדור, הנעוצות בחיי המעשה, אלא גם בבירור וביאור סוגיות הש"ס, פלפולים וחידושים ואף שאלות שבהגות יהודית.

לעיתים יכול ספר המוגדר כספר שו"ת מחקרים הלכתיים, או תשובות לחולקים בענייני הלכה על דברי המחבר, ורק בין השיטין תצוץ לה תשובה הקשורה לחיי המעשה; לעיתים ניתן לראות שאלות קונקרטיים הדורשות תשובות להלכה ולמעשה לצד שאלות שאינן אלא חקירות למדניות ועיונים בדברי הראשונים והאחרונים על דרך השו"ת; ולעיתים ידורו בכפיפה אחת בירורים תאורטיים של הלכה על דרך השו"ת, ובתוכם או לצידם שאלות שנשאל המחבר למעשה והשיב עליהן. בצידם של ספרי השו"ת קיימים גם קונטרסים שבאה בהם תשובה "בודדת", או פסקים אחדים בנוגע למקרה מסוים שהיה נתון במחלוקת ובעלי הדין או הפוסקים היו מעוניינים בפרסומם המהיר. חשיבותה של ספרות התשובות היא בכך שנמצא בה כל מה שתלמיד ותיק עשוי להשיב ואף מה שראוי להישאל - הפוך בה והפוך בה דכולה בה.

פרופסור שמואל גליק הוא מנהל מכון שוקן למחקר היהדות שלידי ביהמ"ד לרבנים באמריקה, פרופסור חבר לספרות רבנית וחינוך יהודי במכון שכטר למדעי היהדות, ומחברם של ספרים חשובים בתולדות החינוך היהודי ובתולדות מנהגי האבלות והנישואין. ספרו "קונטרס התשובות החדש - אוצר ביבליוגרפי לספרות השאלות והתשובות מראשית הדפוס ועד שנת תש"ס", כרך א', הוא פרי שבע שנות מחקר ובדיקה ביו-ביבליוגרפית של אלפי ספרי שו"ת, ויצא לאור השנה בהוצאת הספרייה למשפטים - הפקולטה למשפטים אוניברסיטת בר-אילן, מכון שכטר למדעי היהדות ומכון שוקן למחקר היהדות שלידי ביהמ"ד לרבנים באמריקה.

"כל הספרים נשרפו עקב סכסוך רבנים, חוץ מאחד"
מאת יאיר שלג, עיתונאי הארץ
פורסם בתאריך 31/3/06

עותק יחיד בעולם של ספר הלכה מהמאה ה-18, שעד עתה חשבו שכל עותקיו הושמדו במסגרת סכסוך הלכתי, נמצא לאחרונה בספריית מכון שוקן בירושלים. הספרון, בן 13 עמודים, הודפס כנראה באמסטרדם ב-1742, ונקרא "קונטרס על ענייני שבת החתונה". הספר עוסק במחלוקת הלכתית שהסעירה את רבני איטליה והולנד במאה ה-18: האם מותר לחתן לחרוג בשבת שאחרי חתונתו מהמנהגים המקובלים של הקריאה בתורה. המנהג הספרדי העתיק קבע, שבשבת חתן, בניגוד למקובל, לא יקראו שבעה קרואים בפרשת אותו שבוע, אלא החתן יעלה כשביעי ויקרא בפרשה ספר"בראשית".

במאה ה-18 מנהג זה כבר נחשב פסול מבחינה הלכתית. אולם, הרב אליעזר סופינו, שכיהן כרב בעיר פיזה שבאיטליה בשנות ה-30 וה-40 של המאה ה-18, איפשר לחתן לנהוג לפי המנהג העתיק. סופינו הותקף בשל כך על ידי הרב רפאל מילדולה ועל ידי גיסו, הרב דוד מילדולה, שניהם מהעיר ליבורנו. סופינו חיבר את ה"קונטרס" כנגד מתנגדיו וכלל בו את הסבר הראשוני להיתר, שני פרקים שבהם דברי שני מתנגדיו, ופרק רביעי המביא את תשובתו להם.

לפי ספרו של דוד מילדולה, "דברי דוד", בני משפחת מילדולה תפסו את כל עותקי הספר של יריבם ודאגו לשרוף אותם בטרם יופצו. חוקר היהדות, הרב מרדכי הכהן, כתב ב-1954 שזו דוגמה לספר "ללא מזל (...)", שעוד טרם ראהאור עולם, נחרצה עליו גזירת כלייה". אולם, לאחרונה ערך מכון שוקן פרויקט לקטלוג כל ספרי השו"ת (שאלות ותשובות) בהיסטוריה היהודית. במסגרת המבצע נסרקו מחדש כל 60 אלף הספרים שבספריית המכון, וביניהם התגלה לפתע גם עותק מספרו של סופינו. להערכת מנהל המכון, הפרופ' שמואל גליק, מדובר בעותק הראשון של הספר, זה שעבר הגהה על ידי סופינו עצמו. הוא מבסס זאת על סמך תיקוני הגהה שנמצאו בספר, שלדבריו "שום מגיה לא היה מעז לעשות בעצמו". להערכת גליק, עותקי הספר, שהודפסו באמסטרדם, נשלחו לנמל ליבורנו כדי להעבירם לסופינו בפיוזה. בנמל ליבורנו השתלטו עליהם בני משפחת מילדולה ושרפו אותם. אולם, כנראה שלפני ההדפסה נשלח לסופינו עותק אחד להגהה, וזה העותק ששרד. העותק נרכש ב-1928 על ידי מייסד מכון שוקן, שלמה-זלמן שוקן, מידיו של סוחר ספרים עתיקים. באותו זמן לא ידע איש מהמעורבים שמדובר בעותק היחיד ששרד מהספר.

מהשוואת הטקסטים של סופינו ושל יריביו הסיק גליק, כי סופינו נרדף באופן קשה כל כך לא רק בשל המחלוקת ההלכתית, אלא גם בגלל שיקולים של כבוד וכסף: כבוד - משום שרפאל מילדולה כיהן כרב בפיזה לפני סופינו, וכעס על שהלה שינה מהמנהגים שהוא עצמו קבע; בנוסף, דוד מילדולה רצה להתמנות כרב בפיזה לאחר גיסו, וכעס שדווקא סופינו הוא שמונה. כסף - משום שסופינו טען, בין היתר, שרפאל מילדולה פגע באחת התשובות ההלכתיות שלו בכבודו של הרב הזקן יוסף אירגאס. בניו העשירים של אירגאס תמכו כספית במילדולה, וכנראה שבני המשפחה חששו, שאם הביקורת תתפרסם, תיפסק התמיכה.